

בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

זהות יהודית בתקופת השואה

בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

סדרה חדשה – גיליון מס' 2
אדר תשס"ט מרץ 2009

עורך: ד"ר גיא מירון
יועצת מדעית: פרופ' דליה עופר
מרכז המערכת: ד"ר אסף ידידיה
כתיבה ועריכה דידקטית:
שני לוריא ויעל ריצ'לר-פרידמן
עריכה לשונית: פנינה לוי
עיצוב גרפי: דבורה ליכשיץ

חברי המערכת:

אבנר שלו (יו"ר), שולמית אימבר,
ראובן גפני, ד"ר חוי דרייפוס,
שרית הוך-מרקוביץ, שרה וידר,
מיכאל ירון, שני לוריא,
דורית נובק, ד"ר יעל נידם-אורבייטו,
יעל ריצ'לר-פרידמן

תמונת השער:

זינובי טולקאצ'ב (1903-1977)
טלית קטן, מחנה ההשמדה מיידנק, 1944
גואש, פחם וגיר צבעוני על נייר
אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם, ירושלים
תרומת זיגמונד א' רולאט, ניו יורק, לזכר
הרויז הנריק ומניה שנספו בשואה.

בשער האחורי:

משה בייגל (באהעלפער) (1908-1995)
וילנה ופונאר, 1989
טכניקה מעורבת
אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם, ירושלים
תרומת האמן

יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ביה"ס המרכזי להוראת השואה
המגמה להכשרת מורים
טלפון: 02-6443759
פקס: 02-6443774

ISSN 1565-9844

1 בפתח הגיליון

2 חשיבה מחדש על הזהות היהודית בתקופת השואה אלכסנדרה גרברני

10 בין זהות גרמנית לזהות יהודית: מבט לאחור מארץ ישראל גיא מירון

18 "אני רוצה להיות שייך ליעקב" אסתר פרבשטיין

26 הוויה, זהות והזדהות ילדים יהודים שחיו בצד הארי בפולין בתקופת השואה אמונה נחמני גפני

36 בשביל החינוך

שני לוריא ויעל ריצ'לר-פרידמן

44 מגנזי ארכיון יד ושם זהות יהודית בגטו והשתקפותה ב"4580" ליהושע פרלה מאיה דובר דפן

52 סקירת ספרים

כתב העת רואה אור הודות לתמיכתם הנדיבה של
בני הזוג דנה ויוסי הולנדר

קוראים יקרים,

שאלת הזהות היא נושא חשוב מאוד בסדר היום של היהודים מאז המפגש עם העולם המודרני. כמובן גם לפני העידן המודרני עסקו הוגים יהודים לאורך הדורות בשאלות של אמונה, דנו במשמעות הקיום היהודי ואף התמודדו עם שאלת פשרם של הסבל היהודי, הגלות והרדיפות. עם זאת המפגש עם המודרנה העצים וחייד את השאלות הללו, הפך אותן לשאלות בעלות משמעות פוליטית ואקטואלית ואף העביר אותן מעולמם של המנהיגים וההוגים לעולמו של הפרט היהודי. גם בחברה הישראלית בת זמננו השאלות הנוגעות לזהות היהודית מוסיפות לעמוד במרכז סדר היום, אף שניסוחן שונה בחיים במדינה ריבונית. שאלות אלו ניצבות גם במוקד העשייה החינוכית בארץ.

בהתמודדות עם הזהות היהודית יש מקום חשוב לשאלת משמעותה של השואה ולהיותה אירוע היסטורי ואחת הסוגיות החשובות המשפיעות על הקיום היהודי והישראלי העכשווי. אנו בחרנו, עם זאת, להקדיש את הגיליון הזה לעיסוקם של יהודים בתקופת השואה עצמה בשאלת זהותם. המאמרים בגיליון מציגים פנים שונות ומגוונות של התמודדות זו שתועדה בתנאים קשים מאוד. עיון במאמרים אלו ימחיש את האתגרים הרבים שאירועי השואה הציבו בפני היהודי באשר לזהותו היהודית, וכן את מגוון דרכי ההתמודדות עם אתגרים אלו, מגוון שנובע גם מנקודות המוצא השונות של יהודי אירופה לפני השואה. ההתמודדות לגישות השונות המוצגות במאמרים, ובעיקר לפן האישי בהתמודדויות עם שאלת הזהות, היא רוברד נוסף בהבנה של אירועי השואה והשפעותיהם, ויש לה משמעות בעיסוק העכשווי בשאלות דומות. המאמר במדור "בשביל החינוך" יעסוק במגוון הגישות הללו ויציע אפשרויות לדיון חינוכי בהן. אפשרויות אלו ישקפו את ההתמודדות עם שאלת הזהות בתקופת השואה, תוך ניסיון ליצוק בהן משמעות בעולמם של התלמידים ובתהליך שהם עוברים תוך התמודדות למגוון זה.

הגיליון פותח במאמרה של אלכסנדרה גרברני, ובו היא מאירה את התמודדותם של שלושה כותבי יומנים יהודים בתקופת השואה עם שאלת הזהות היהודית. שלושת הכותבים באו מעולמות תרבותיים יהודיים שונים מאוד זה מזה, ומאמרה של גרברני מחדד את שאלת המתח בין שבר לבין המשכיות בעיצוב הזהות היהודית בתקופת השואה בפרט ובהיסטוריה היהודית בכלל. כל אחד מהכותבים, ולפיכך גם כל אחד מאתנו המתמודד עם עיצוב זהותו לנוכח האירועים בני זמננו וגם לנוכח זיכרון השואה, עושה זאת מתוך ההקשר התרבותי שממנו הוא בא ומציע פתרונות הנובעים ממנו.

על היומנים, שנכתבו יום-יום בתקופת השואה, נוספות תובנות של זהות אישית גם בכתיבה האוטוביוגרפית לאחר השואה. במאמרי על זיכרונותיהם של יהודים שעלו לארץ ישראל מגרמניה הנאצית בשנות ה־30, מוצגות תובנות שהם גיבשו לעצמם במבט לאחור באשר לזהותם היהודית והגרמנית ב"מולדת הישנה". המקרים השונים המתוארים במאמר ממחישים כיצד הזהות מתעצבת על ציר של מתח דו־קוטבי – גרמני לעומת יהודי – וכיצד היא משתנה ואף מתעצבת מחדש במציאות האישית והציבורית המשתנה.

בקרב היהדות האורתודוקסית התנסחו שאלות של זהות יהודית בסגנון שונה ונסבו על שאלת האמונה והבחירה בעם ישראל. מאמרה של אסתר פרבשטיין מתמקד בניסיונותיהם של רבנים ויהודים אורתודוקסים אחרים לתת משמעות לאמונתם גם ברגעים הקשים ביותר ומעלה את שאלת מקומו של החדש לעומת מול המסורת בניסיון לשמר את הזהות במצב של משבר.

מאמרה של אמונה נחמני גפני על ילדים ובני נוער יהודים שנותקו ממשפחותיהם ומהקהילה היהודית בתקופת השואה חורג מתקופת השואה עצמה ודן בהשפעתה על זהותם של ניצולים אלו, עם החוויה הייחודית שעברו, על המשך חייהם. מהמאמר עולה קשת של אפשרויות, החל בחזרה מהירה ומלאה לזהות יהודית לאחר השחרור וכלה בהדחקה ואפילו בהתנכרות אליה.

המדור "מגזי ארכיון יד ושם" מביא לקורא העברי בפעם הראשונה תרגום של קטעים מהיצירה 4580 שכתב הסופר היידי יהושע פרלה בגטו ורשה בשלהי 1942. מאיה דובר דפן, קרובת משפחתו של פרלה שתרגמה את החיבור מידיש עם אמה, מציגה במאמר המבוא את דמותו של פרלה ודנה בהתמודדות הנוקבת שלו ב־4580 עם שאלת זהותו כיהודי וכאדם.

קריאה מעניינת

גיא מירון

חשיבה מחדש על הזהות היהודית בתקופת השואה*

אלכסנדרה גרברני

היומנים שנכתבו בתקופת השואה בעיקר תיעדו את החוויות שעברו על כותביהם בזמן הכתיבה. עם זאת מבעד לתיאור החוויות עולים גם הרהורים ותובנות שעניינם שאלת הזהות בכלל והזהות היהודית בפרט. אלכסנדרה גרברני מהמחלקה להיסטוריה בויליאמס קולג' בארצות הברית חקרה את תופעת כתיבת היומנים בתקופת השואה ומציגה במאמר זה את התמודדותם של שלושה כותבים עם שאלות אלו.

שלושת הכותבים שהמאמר עוסק בהם - חיים קפלן מפולין, לוסיאן דרייפוס מצרפת וויקטור קלמפרר מגרמניה - היו אנשים בוגרים בתקופת השואה. שלושתם הרבו לכתוב עוד לפני כן וגיבשו את יחסם לזהות היהודית לפני שסבלו מנחת זרועה של מדיניות הנאצים. אל מול נקודת מוצא זו המאמר עוקב אחרי התפתחות יחסם לזהות היהודית בתקופת השואה. תיעוד ההתמודדות השונה של כל אחד מהם עם שנות השואה כולל דין ודברים עם שאלת האמונה הדתית, צידוק הדין ומשמעות ההיסטוריה היהודית, מאפשר אף לראות בו ניסיון לשמר משהו מתובנות הזהות שלפני המלחמה, על אף הקטסטרופה הגדולה.

בין זהות גרמנית לזהות יהודית: מבט לאחור מארץ ישראל*

גיא מירון

יהדות גרמניה הייתה מאז עידן ההשכלה לאחד המוקדים העיקריים של העיסוק בשאלת הזהות היהודית המודרנית. כך התפתחו בה במאה ה־19 זרמים דתיים שונים שהגדירו את היהדות בדרכים שונות. יתרה מזאת, מאז תקופת ההשכלה פותחו ביהדות גרמניה דפוסים שונים של "היהודי הממוקף" (מלשון מקף) - היהודי המשלב את יהדותו עם הזיקה העמוקה למדינה, לתרבות ואף ללאומיות הגרמנית. שאלת הזהות היהודית המשיכה להעסיק את יהודי גרמניה גם כאשר רבים מהם איבדו את הקשר שלהם למסורת היהודית. גם מי שאיבדו כמעט לחלוטין את זיקתם ל"יהדות" (Judaism), הוסיפו להתמודד עם ה"יהודיות" (Jewishness) שלהם - חווייתו של הפרט שהוא בן לקבוצת מיעוט מבעד להתייחסות הסביבה אליו, דימויים המיוחסים לו ועוד.

ההתמודדות עם שאלת הזהות היהודית ניכרה לא רק באידאולוגיות דתיות ופוליטיות אלא גם בפן האישי. יהודים גרמנים רבים הביאו אותה לידי ביטוי בכתיבת זיכרונות אישיים. מאמר זה מציג לפני הקוראים את התמודדותם של יהודי גרמניה שעלו לארץ ישראל עם שאלת זהותם כפי שהיא באה לידי ביטוי בכתיבת זיכרונותיהם האישיים. נקודת המוצא לכתיבת זיכרונות אלו היא התבוננותם לאחור של הכותבים על החוויה היהודית בגרמניה לאחור עליית הנאצים לשלטון וברוב המקרים אף לאחור השואה, ועיצוב הזהות בזיכרונות אלו מושפע גם מחוויית קליטתם ביישוב הארץ ישראלי.

*מאמר זה מבוסס על ספרו: גיא מירון, 'משם' לכאן' בגוף ראשון: זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל, ירושלים תשס"ה.

“אני רוצה להיות שייך ליעקב”

אסתר פרבשטיין

השואה היוותה מטבע הדברים קריאת תיגר קשה על אמונתם הדתית של היהודים. יהודים שונים, מרקע תרבותי ודתי שונה או בני גילים שונים בתקופת השואה, התמודדו עם בעיה זו בדרכים שונות. היו שאיבדו את אמונתם, ואילו אחרים המשיכו להחזיק בה ואף נעזרו בה כדי לתת פשר לאירועים ולעגן מחדש את זהותם היהודית.

אסתר פרבשטיין, חוקרת בולטת של חיי הציבור היהודי האורתודוקסי בתקופת השואה, משמיעה במאמר זה את קולם של מי שהתמודדו, גם בימים הקשים ביותר, עם שאלת משמעותה של יהדותם ושבו לבחור בה ביודעין. פרבשטיין מציגה את התובנה היהודית המסורתית של הניגוד בין ישראל לבין עמלק, נקודת המוצא להצגתו של הניגוד המוחלט בין הטוב לבין הרוע או בין הטמא לבין הטהור שהתגלם בשואה בניגוד בין היהודים לבין הגרמנים. הגורל היהודי, שהפך הטרגי ביותר שלו נחשף בשואה, נתפס אצל חלק מכותבים אלו כפן השני של הייעוד היהודי.

הוויה, זהות והזדהות

ילדים יהודים שחיו בצד הארי בפולין בתקופת השואה

אמונה נחמני גפני

התמודדותם של ילדים ובני נוער עם שאלות זהות שונה, מטבע הדברים, מהתמודדותם של מבוגרים. בתקופת השואה נותקו ילדים יהודים רבים מהחיים במסגרת המשפחה והקהילה היהודית - המסגרות התומכות הטבעיות שהיוו את הבסיס לפיתוח זהותם. אמנם ניתן זה מההוויה היהודית וממסגרת החיים היהודיים היומיומיים היה במקרים רבים תנאי להשרדותם של הילדים שהוסתרו בקרב האוכלוסייה הפולנית הנוצרית, אך בזמן השואה ואחריה הוא עורר בעיות זהות קשות.

אמונה נחמני גפני החוקרת את נושא הילדים היהודים בתקופת השואה ולאחריה מציגה במאמר זה את התמודדותם של ילדים ובני נוער יהודים בפולין עם שאלת זהותם. נחמני גפני מבחינה בין הגילים השונים של הילדים בעת שחוו ניתוק זה ובין הדפוסים השונים של הסביבה המשפחתית, הדתית והתרבותית של יהדות פולין שהם גדלו בה.

במוקד המאמר עומדת ההבנה שלא רק עצם הניתוק מהסביבה ומהמשפחה היהודית אלא גם המאמצים לטשטש את הזהות היהודית ולבנות זהות בדויה אמינה הביאו לידי הפנמתה של זהות זו. ניגוד זה בין זהותם המקורית לבין זהותם החדשה עורר אצל חלק מהילדים הנידונים במאמר ניכור וקונפליקט פנימי עמוק, והוא נחשף לאחר השחרור. כך המאמר מציג מקרים של ילדים יהודים שהעדיפו לשמור על נאמנותם לסביבה הנוצרית החדשה לאחר המלחמה ונמנעו משיבה לחיים יהודיים. גם דרכם של מי שבחרו לחזור לזהותם היהודית לא הייתה תמיד פשוטה: בצד מי ששבו לזהותם היהודית בגלוי מיד כאשר אפשרו זאת הנסיבות, היו אחרים שנזקקו לכמה שנים כדי לעשות זאת.

התזכור בית כנסת?.. אני עודי ילד... ואתה -
מאפיל על ראשי בטלית-החג המצויצת;
אז ישטפו פסי-תכלתה, ילפתו עד מטה
ועד ברכי - עטרת-הכסף שלה, הנוצצת;
וכולי כסייח היונק במחשך תחתיה.¹

